

פרשת ויצא

לאן נעלם החזון?

באחד ממאמריו, מצדד הרב ד"ר אהרן ליכטנשטיין זצ"ל בלימוד תורה מתוך רגישות פסיכולוגית: כאשר חסרה רגישות פסיכולוגית, התוצאה היא שהרבה מהתורה – פרשיות שלמות על הדמויות שבהן – אינו מובן כראוי, בבחינת 'גילוי פנים בתורה שלא כהלכה', ומסורת מדרשית מופלאה מתעוותת לעתים קרובות עד בלי הכר.¹ ברוח דברים אלה נעניין בפרשה באמצעות התייחסות פסיכולוגית למתואר בה.

הבטחות ונדרים

בתחילת פרשתנו התורה מספרת לנו על יעקב הבורח מעשו אחיו לחרן. בדרכו הוא זוכה להתגלות אלוקית בחלום, ובה הקב"ה מבטיח לו מספר הבטחות שבהן: הבטחה לירושת הארץ, ברכת הזרע, הבטחה לשמירתו בנדודיו והבטחה להשיבו אל ביתו. יעקב נפעם מההתגלות ומגיב: "וַיִּיקַץ יַעֲקֹב מִשְׁנָתוֹ וַיֹּאמֶר אֲכֵן יֵשׁ ה' בְּמָקוֹם הַזֶּה וְאֲנֹכִי לֹא יָדַעְתִּי" (כח, טז).

לאחר מכן בנה יעקב מצבה, יצק שמן על ראשה וקרא את שם המקום "בית-אל" ונדר נדר. כפי שנראה מפשט הפסוקים, יעקב מתייחס בנדר שלו רק להבטחה האלוקית האחרונה – לשמירתו בנדודיו ולהחזרתו לביתו:

וַיֵּדֶר יַעֲקֹב נֶדֶר לֵאמֹר אִם יְהִיֶה אֱלֹהִים עִמָּדִי וְשָׁמְרֵנִי בְּדַרְךָ הַזֶּה אֲשֶׁר אֲנֹכִי הוֹלֵךְ וְנָתַן לִי לֶחֶם לֶאֱכֹל וּבִגְד לְלַבֵּשׁ. וְשָׁבְתִי בְשָׁלוֹם אֶל בֵּית אָבִי וְהָיָה ה' לִי לֵאלֹהִים. וְהָאֵבֶן הַזֹּאת אֲשֶׁר שָׁמַתִּי מִצְבֵּה יְהִיֶה בֵּית אֱלֹהִים וְכָל אֲשֶׁר תֵּתֶן לִי עֲשֵׂר אֲעֲשֶׂרְנּוּ לָךְ (כח, כ-כב).

כפי שציינו אלוקים הבטיח ליעקב מספר הבטחות, אך יעקב אינו מגיב עליהן בנדרו. הוא אינו אומר למשל: 'אם יעזרני ה' ויתן לי את הארץ וירבה את זרעי וכו', ועבדתי את ה'. מדוע הגיב יעקב רק להבטחה האחרונה של הקב"ה, שהבטיחו לספק את צרכיו הפיזיים ואת ביטחונם? מה עם החזון הנשגב שבהתגלות, ההבטחה לירושת הארץ ולברכת הזרע? האין הבטחות נשגבות אלה, שמעצבות את כל עתיד האומה, ראויות להתייחסות ולתודה לפחות כמו ההבטחה האחרונה? נראה שאפשר להציע פתרון לקושי זה, המבוסס על מודל הצרכים של אברהם מאסלו.

¹ א' ליכטנשטיין, "ושמרו דרך ה'" – חשבון נפש הציבור הדתי המודרני, באתר ישיבת הר עציון. גם פרופ' אוריאל סימון מדבר בשיעורו "קין והבל – אנטומיה של רצח אח" על הרגישות של התורה למצבו הפסיכולוגי של קין ועל ההתייחסות של הקב"ה עצמו למצבו הפסיכולוגי של קין. "ויאמר ה' אל- קין למה חָרָה לְךָ וְלָמָּה נָפְלוּ פָּיִיךְ" (בראשית ד, ו).

מדרג הצרכים

הפסיכולוג היהודי האמריקאי אברהם מאסלו חתר למציאת מודל אוניברסלי המסביר את גורמי ההנעה (מוטיבציה) של האדם, ופיתח בשנות הארבעים של המאה העשרים את התאוריה הקרויה על שמו: "מדרג הצרכים של מאסלו". תאוריה זו מקובלת בתחום מדעי ההתנהגות, ומשפיעה עד היום על מגוון תחומים במדעי החברה, כולל מנהל עסקים, ניהול, פיתוח ארגוני ועוד.

הרעיון המרכזי של מדרג הצרכים של מאסלו הוא שיש מדרג אוניברסלי בדרך שבה כל בני האדם מתייחסים לצורכיהם ופועלים להשגתם. אפשר להתייחס לצורכי האדם כפירמידה בת חמישה שלבים, שכל שלב בה מייצג סוג מסוים של צרכים.

השלב הנמוך ביותר כולל את הצרכים הפיזיולוגיים הנדרשים על מנת להתקיים: אוויר, אוכל, מים, הגנה מקור וחום; השלב השני כולל את צורכי הביטחון: ביטחון פיזי, ביטחון בריאותי, ביטחון משפחתי וביטחון כלכלי; השלב השלישי מתאר את הצורך בשייכות ואהבה: האדם צריך להרגיש שייך למסגרות חברתיות. הוא רוצה לאהוב ולהרגיש נאהב; השלב הרביעי הוא הצורך בהערכה חברתית: האדם רוצה להרגיש שהסביבה מעריכה אותו, מכבדת אותו ומכירה בערכו; השלב החמישי והעליון בפירמידה הוא מימוש עצמי: הצורך של האדם לפתח את עצמו ולהשתמש בכישורים הייחודיים לו כדי להגיע למימוש הפוטנציאל האישי שלו.

מתוך התאוריה הרחבה של מאסלו אבקש להפנות את תשומת הלב לשני העקרונות הבאים:

1. יש סדר קדימויות בהתפתחות צורכי האדם ובסיפוקם. אדם ידאג קודם כול לסיפוק הצרכים המצויים במקומות נמוכים יותר בפירמידה (דהיינו, צרכים פיזיולוגיים קודמים לביטחון וכדומה).
2. כל עוד צורך ברמה מסוימת לא סופק, לא תהיה לאדם מוטיבציה לנסות לספק צורך הנמצא במקום גבוה יותר בפירמידה. מרגע שסופק צורך מסוים, מתעורר הצורך הבא, הגבוה יותר במדרג, ותשומת הלב מתמקדת בו.

לחם לאכול ובגד ללבוש

התבוננות במצבו הנפשי של יעקב אבינו בדרכו לחרן דרך תאוריית הצרכים של מאסלו, תוכל לתת תשובות לשאלות שהעלינו לעיל. הבטחות ה' ליעקב בחלום בבית-אל נוגעות, כזכור, בחזון, בייעודו של יעקב בעולם. במונחי המודל של מאסלו אלוקים אמר ליעקב מהו המימוש העצמי שלו, הנמצא כאמור בראש הפירמידה. אבל באותה עת נמצא יעקב במקום נפשי אחר לחלוטין. כפליט חסר-כל הבורח מפני אחיו המתכוון להורגו, הוא מודאג מהצרכים הבסיסיים ביותר, ולכן הוא מבקש מהקב"ה קודם כל לחם לאכול ובגד ללבוש. רק לאחר מכן הוא מבקש: "וְשָׁבְתִי בְּשָׁלוֹם אֶל-בֵּית אָבִי". בקשותיו אלו תואמות בדיוק את השלבים הראשונים במודל של מאסלו. יעקב אינו חושב על "האדמה הזאת" במונחים של ייעוד, של ירושת הארץ שיועדה לו ולזרעו אחריה לעולמי עד. דהיינו, הוא אינו עסוק כרגע בשלב של מימוש עצמי, או אולי נאמר מימוש עצמי לאומי. הוא נמצא עדיין במקום נמוך יותר במדרג הצרכים, ולכן הוא מדבר על ביטחון, על האפשרות לחזור הביתה בשלום (בלי שעשו יצליח לפגוע בו), ואולי גם על צרכים חברתיים שממוקמים שלב אחד מעל הביטחון. הוא רוצה להרגיש שייכות, לאן? לבית אביו.²

המודל של מאסלו מאפשר לנו לצעוד צעד נוסף. יעקב אומר:

וְשָׁבְתִי בְּשָׁלוֹם אֶל בֵּית אָבִי וְהָיָה ה' לִי לֵאלֹהִים. וְהָאֵבֶן הַזֹּאת אֲשֶׁר שָׁמַתִּי מִצֵּבָה יְהִיָּה בֵּית אֱלֹהִים וְכָל אֲשֶׁר תִּתֵּן לִי עֲשֶׂה אֲעֲשֶׂה לָךְ.

ניתן לפרש את דברי יעקב: "וְהָיָה ה' לִי לֵאלֹהִים" כחלק מן הנדר. כביכול יעקב אומר "שאם לאחר שיתמלא צרכי הפיזיים, החברתיים והנפשיים ואוכל על ידם למלא את ייעודי, תפקידי ושליחותי בעולם הזה, אז יתקיים הנדר". כלומר, רק אחרי שכל הסולם הצרכים יתממש, רק אז יש מקום לדבר על הייעוד שלו "וְהָיָה ה' לִי לֵאלֹהִים", ייעוד שהוא חלק מן הנדר.³

² על הפער בין ההבטחות האלוקות להתייחסותו של יעקב, ועל ההבדל שבין "בית אביו" ל"האדמה הזאת" למדתי ממורי ורעי הרב פרופסור יונתן גרוסמן. ראו מאמרו: "את אשר תדור שלם: למשמעות מאבק יעקב והמלאך", מגדים, כו (תשנ"ו), עמ' 259.

³ אפשר לפרש את "וְהָיָה ה' לִי לֵאלֹהִים" כתנאי (כך פירש רש"י) או כתשובת התנאי (כך פירש רמב"ן). אנו רואים משפט זה כחלק מתשובת התנאי.

אם כנים דברינו, יש מקום לשאול מדוע הקב"ה - יוצר האדם אשר כל נבכי נפש האדם נהירים לו - מבטיח ליעקב את שתי ההבטחות הראשונות, על ירושת הארץ ועל הזרע, כאשר יעקב נמצא במצב נפשי שאינו מאפשר לו לקלוט הבטחות אלה על פי סולם הצרכים? התשובה לכך היא, שתיאור ההתגלות של ה' ליעקב בחלום נועד, בין השאר, לגלות לקוראי הסיפור המקראי את עמדת ההשגחה באשר לשאלה מי יהיה הבן הנבחר להמשיך את דרכם של אברהם ויצחק. זו מטרת ההבטחות בסיפור וזו חשיבותן לקוראי הסיפור ולומדיו לדורותיהם. זאת גם אם יעקב אינו פנוי באותה העת לעסוק בייעוד שהוצב לו ובמשמעותו ההיסטורית. יתרה מזו, ייתכן שיש כאן ציפייה אלוקית גם מיעקב עצמו; בעתיד, כאשר יהיה במצב נפשי אחר, יוכל לחזור בדמיונו אל ההתגלות בחלום ולהבין אז את ייעודו, את שליחותו ואת הציפיות של ההשגחה ממנו.

לדעתי, לדברים אלה יש גם משמעות מעשית לכל אחד מאתנו העוסק בחינוך, בין בבית בין במערכות חינוכיות, ולכל מי שעובד עם אנשים. תמיד צריך לדעת לשאוף ולהציב חזון, ערכים, ייעוד, מטרות וכדומה. אך יש לדעת שלעתיים המצב בו נמצא התלמיד, החניך או העובד שלנו, אינו מאפשר לו להתרכז בדברים הגדולים הללו. זאת כיון שהוא טרוד עדיין בדברים הבסיסיים הנמצאים בבסיס פירמידת הצרכים של מאסלו.⁴

⁴ על שימושים נוספים במודל של מאסלו להבנת נושא ברכת הכוהנים ראו במאמר לפרשת נשא, וכן במאמר על סדר הברכות בפרשת בחוקותי.